

ההשפיעו פיוטי הקדושה של ינאי על פייטנים נוספים?

מאת

שולמית אליצור

א

פיוטי הקדושה – הם הפיוטים המעבירים מפסוק אחד למשנהו בתוך קדושת העמידה – היו נפוצים מאוד בתקופת הפייטנות הקלסית ואף לאחריה.¹ במחקר מסומנים הפיוטים הללו כפיוטי ט, משום הופעתם אחרי הסילוק, הוא פיוט ח בקדושתא. הם ממוספרים על פי מקומם בקדושה: פיוט ט¹ מעביר מפסוק הקדושה הראשון, 'קדוש קדוש קדוש' וגו' (יש' ו 3) ל'ברוך כבוד ה' ממקומו' (יח' ג 12); פיוט ט² – 'לשמע ישראל' (דב' ו 1); פיוט ט³ – 'לאני ה' אלהיכם' (במ' טו 41); ובמעט קדושתאות נמצא גם פיוט ט⁴, המעביר ל'ה' אדנינו מה אדיר שמך בכל הארץ' (תה' ח 10).² כמקובל בשירת הקודש לדורותיה, המעבר מן הפיוט אל פסוקי הקדושה אינו ישיר, והוא נעשה באמצעות גשר קבע קצר:³ אחרי פיוט ט¹ בא בדרך כלל גשר הפותח ב'לעומתם';⁴ אחרי פיוט ט²

1 להשמת הפיוטים הללו מכתבי היד בתקופות מאוחרות יותר ראה בסמוך. היום אין ספק שפייטנים קלסיים קדומים כתבו פיוטי קדושה דרך קבע: הם באים אחרי הסילוק בקדושתאות רבות של ינאי, ונראה שהיעדרם בסופי קדושתאות אחרות הוא פרי השמטה של מעתיקים מאוחרים; והם מופיעים גם בסוף קדושתאות קליריות לא מעטות. היצירה הפעילה בסוג נמשכה שנים רבות, ואפילו במורשתם של פייטנים מאוחרים מאוד, בני המאה האחת עשרה, נרשמו לעתים פיוטי קדושה. לדוגמאות ראה: ש' אליצור, פייטן בעידן של מפנה: ר' יהושע בר כלפה ופיוטיו, ירושלים תשנ"ד, עמ' 58–59; ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 16.

2 ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 150–151. יש להזכיר שבני ארץ ישראל לא הכירו אלא קדושה ארוכה, שכללה את הפסוקים 'שמע ישראל' ו'אני ה' אלהיכם' בצד פסוקי ההקדשה של המלאכים ('קדוש קדוש קדוש' וגו' ו'ברוך כבוד ה' ממקומו'); ראה: שם, עמ' 32. בעניין פיוטי ט⁴ יש לתקן את האמור שם, עמ' 150: פיוט ט⁴ לעולם מעבירים לפסוק 'ה' אדנינו מה אדיר שמך בכל הארץ', ולא לפסוק 'ימלך ה' לעולם', המצוין שם. פיוטים ל'ימלך ה' לעולם' באים לעתים רחוקות (בעיקר בקדושתאות לימים הנוראים) במסגרת סדרת פיוטי מעבר לחתימת ברכת קדושת השם, כפי שאני מקווה להראות בהרחבה במחקר נפרד.

3 על התופעה בכללותה ראה: פליישר, שירת הקודש (שם), עמ' 60.

4 על פי המקרא הפסוק 'קדוש קדוש' וכו' נאמר על ידי השרפים, והמעבר לפסוק 'ברוך כבוד' וגו' מתאר את

נפתח הגשר ב'פעמיים';⁵ וללשון 'אני ה' אלהיכם' עוברים מפיוט ט' באמצעות המילים הקדמות בפסוק: 'להיות לכם לאלהים' (בכתבי יד לעתים קרובות בקיצור 'ל' ל'').

רוב פיוטי הקדושה שנכתבו בתקופת הפיוט הקלסי לא הגיעו לידינו: ב'תקופת הגניזה' (המאות העשירית – השלוש עשרה), שבה הועתקו רוב כתבי היד המזרחיים שלפנינו, כבר ויתרו קהילות רבות על אמירת פיוטי הקדושה וסיימו את הקדושתאות עם סיום הסילוק, המעביר לפסוק הראשון בקדושה ('קדוש קדוש קדוש' וגו'; יש' ו' 3).⁶ למרות זאת שרד סך משמעותי של פיוטי קדושה בכתבי הגניזה, וכמה פיוטי קדושה קלסיים – בעיקר קליריים – נשתמרו גם במחזורים אירופיים. רוב הפיוטים הללו חד-חרוזיים. לעתים רחוקות מתגלים פיוטי קדושה סטרופיים, אך גם תבניותיהם פשוטות יחסית, ולכל היותר באות בסופיהם מחרוזות מעבר קצרות החורגות מתבנית הפיוט כולו.⁷ על רקע זה בולטים בייחודם פיוטי הקדושה של ינאי. מנחם זולאי, המהדיר הראשון של כלל פיוטי ינאי, כבר עמד בקווים כלליים על התבנית הייחודית של פיוטי הקדושה הללו.⁸ כרקע לדיון בהמשך אחזור ואתאר אותה כאן בפירוט.

פיוטי טו,⁹ אצל ינאי אינם משמשים גשר מעבר לפסוקים הבאים אחריהם, אלא מאפשרים לחזור פעם אחר פעם על פסוקי הקדושה שנאמרו לפניהם. בפיוט טו, הבא כמובן אחרי שהציבור כבר אמר בסוף הסילוק את הפסוק 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו', משולב פסוק זה בשלמותו שלוש פעמים נוספות; המעבר מן האמירה האחרונה אל פסוק הקדושה הבא מתבצע באמצעות נוסח קבוע. גם פיוט טז אינו מעביר אל 'שמע ישראל', אלא מאפשר לחזור על הפסוק 'ברוך כבוד ה' ממקומו' עוד שלוש פעמים, אחרי שהוא כבר נאמר פעם אחת.⁹ בתוך כך

חיות הקודש והאופנים המצטרפים גם הם לקדושה לעומת השרפים. נוסחו המלא של גשר המעבר משתנה על פי מנהגי המעתיקים, והוא 'לעומתם ברוך יאמרו', 'לעומתם משבחים ואומרים' או 'לעומתם כול יאמרו'.
5 בנקודה זו עוסק המעבר בעם ישראל המייחדים את שם ה' ואומרים 'שמע ישראל' פעמיים בכל יום. נוסח הגשר השלם הוא 'פעמיים באהבה', 'פעמיים באהבה ואומרים', 'פעמיים באהבה שמע אומרים', 'פעמיים ואומרים' ועוד.

6 פליישר שיער שנוסחי הקבע שהעבירו מפסוק אחד למשנהו בתוך הקדושה התקדשו במרוצת השנים, ושהמתפללים לא רצו להחליפם בפיוטים, והראה שבמקביל גם במערכת היוצר נהגו חלק מהפייטנים שלא לכתוב פיוטי אופן המגשרים בין שני פסוקי קדושת היוצר. ראה: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 463–464.

7 פיוטי קדושה קלסיים חד-חרוזיים (רובם קליריים) ראה דרך משל בנדפס אצל ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, א: ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' 216–223; ב: יום כפור, עמ' 170–175, 408–411, 624. פיוטי קדושה חד-חרוזיים ובסופם מחרוזות מעבר חריגות נדפסו אצל ש' אליצור, רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, ירושלים תש"ס, עמ' 136–139, ושם, בעמ' 139–140, פיוט קדושה סטרופי הנחתם גם הוא במחרוזות מעבר ייחודית. לניידותן של מחרוזות מעבר בסופי פיוטי קדושה השווה: ש' אליצור ומ' רנד, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד, עמ' 60, הערה 50.

8 ראה: מ' זולאי, 'מחקרי ינאי', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב (תרצ"ו), עמ' רנב–רנג.

9 את המנהג הליטורגי הייחודי הכרוך בחזרות האלה הבלטיט ע' פליישר, 'קדושת העמידה (ושאר קדושות): היבטים היסטוריים, ליטורגיים ואידאולוגיים', הג"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, א,

הפיוטים חוזרים בתכיפות על מילות המפתח 'קדוש' ו'ממקומו', ויוצרים קישורים מבריקים בין אמירת הקדושה לבין נושאי הסדרים המתפייטים.

פיוט ט² פותח אצל ינאי במשפט עצמאי ובו תיאורים קצרים הרומזים לעניין הקשור בסדר, ואחריהם הכרוה על הקדשת הקב"ה. כך דרך משל בקדושתא לסדר 'ואברהם זקן' (בר' כד 1)¹⁰ נפתח פיוט ט² במילים:

מטעם זקנים למזקין כל והוא לא יזקין הכל אומרים

פועל האמירה או ההקדשה בסוף המשפט מאותת לשומעים לקרוא כאן שוב את הפסוק 'קדוש קדוש קדוש' וגו'. בנקודה זו עובר ינאי להדגיש את שילוש הקדושה, ומציב מעין דרשה על המילים 'קדוש קדוש קדוש', בהעמידו שלושה גורמים (אמתיים או מדומים) שמפי כל אחד מהם נאמרת המילה 'קדוש'. בפיוט לסדר 'ואברהם זקן' נאמר כאן:

קדוש מבצעלי זקנה / קדוש מבצעלי שיבה / קדוש מבצעלי ישישות

ושוב עונה הציבור באמירת הפסוק 'קדוש קדוש קדוש'.¹¹ החלק האחרון של הפיוט מורחב עוד יותר: הוא מציב שוב מעין דרשה על 'קדוש קדוש קדוש', אך הפעם לכל פתיחה ב'קדוש' נלווה משפט שלם המתייחס אל שלושת הגורמים שנרמזו קודם ומרחיב בעניינם. כך בקדושתא לסדר 'ואברהם זקן':¹²

קדוש מזיו הודו היא עטרת זקנה
קדוש מזיו הדרו היא נתפארת¹³ שיבה
קדוש מזיו? קרו היא פבודת ישישות

בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 146–147 (נדפס במקור: תרביץ, סז [תשנ"ח], עמ' 342–343).

10 ראה: צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, א, ירושלים ותל אביב תשמ"ה–תשמ"ו, עמ' 160; וכאן על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 275.79.

11 במקרה זה – ובעוד רבים כמותו – לא הביא ינאי שלושה גורמים שונים, אלא יצר את ה'שלישייה' על ידי שלוש מילים נרדפות: זקנה, שיבה וישישות. אבל יש פיוטים שבהם הוא הצליח לרמוז לשלוש דמויות נפרדות. כך דרך משל בפיוט הקדושה לסדר 'ויהיו בני נח' (בר' ט 18) רמז ינאי לשלושת בני נח וכתב: 'קדוש מבצעלי שם ומעשה' – רמז מתוחכם לבני שם, ובראשם ישראל, שהם גם בעלי שם טוב ועוסקים במצוות; 'קדוש מבצעלי לשון מוכתר', הם בני יפת, דוברי היוונית; 'קדוש מבצעלי שקר טוב' – רמז לבני חם, שגם להם הקב"ה משלם שכר אם הם מתגיירים, כמפורש בהמשך הפיוט. ראה: רבינוביץ, ינאי (שם), עמ' 105.

12 קטע זה על פי כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 S, דף 16 (המשכו הישיר של כ"י קיימברידג' הנוכר לעיל הערה 10).

13 בכתב היד 'עטרת', ותוקן כאן על פי כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 S דף 23 (כתב יד אחר, ובו רצף של פיוטי קדושה של ינאי על פי סדר פרשות הקריאה החד-שנתית; לפנינו פיוטים לפרשות וירא, חיי שרה ותולדות).

וכאן חוזר הציבור בפעם הרביעית והאחרונה על הפסוק 'קדוש קדוש קדוש'; בעקבותיו בא משפט סיכום קבוע, ובו שוב דרשה קצרה על שילוש הקדושה שבפסוק, אך הפעם מזכיר ינאי לשומעיו שהקדושה נאמרת לא רק מפי בני האדם שנזכרו עד כה אלא גם – ואולי קודם לכול – בשמים: 'קדוש מִחֵה, קדוש מאופן, קדוש מכרוב'. רק עתה בא המעבר לפסוק הקדושה השני, באמצעות גשר הקבע הקצרצר, שלשונו בסמוך לפיוטי ינאי: 'לעומתם כל יאמרו'; והציבור עונה כמובן 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. פיוט ט' לא רמז אפוא לפסוק השני, אלא דרש שוב ושוב את פסוק הקדושה הראשון.

מצב דומה עולה מפיוט ט': הוא אמנם קצר בהרבה, אך גם הוא מאפשר לחזור על פסוק הקדושה שלוש פעמים נוספות, והפעם על פסוק הקדושה השני. הפיוט עומד על שלושה משפטים קצרים הנקשרים שוב לענייני הסדרים המתפייטים. כל משפט פותח במילת הקבע 'ממקומו', ונחתם ברפרן הקצר: 'והוא במקומו', רפרן המדגיש שלמרות פניית הקב"ה 'ממקומו' אל בריותיו, הוא נשאר תמיד במקומו, ללא שינוי. כך דרך משל פיוט ט' לסדר 'אברהם זקן'¹⁴ הוא:

מִמֶּקְוֹמוֹ <בִּרְכָּה אֲשֶׁר בִּירַךְ לְאֵב בְּנֵי עֲרֹתוֹ	וְהוּא בְּמִקְוֹמוֹ
מִמֶּקְוֹמוֹ <הִעֲדִיפָה לוֹ בְּבִחֲרֹתוֹ	וְהוּא בְּמִקְוֹמוֹ
מִמֶּקְוֹמוֹ <הִכְפִּילָה לוֹ לְעֵת זְקוּנָתוֹ	וְהוּא בְּמִקְוֹמוֹ

כאן בחר הפייטן לתאר איך בירך הקב"ה את אברהם אבינו 'ממקומו' שבשמים גם בילדותו ('בנערותו'), גם בימי בחוריו וגם לעת זקנה. השינויים העוברים על אברהם מדגישים עוד יותר את העובדה שהאל איננו משתנה – 'והוא במקומו' תמיד.

מעתיקי הפיוטים השמיטו לעתים קרובות את הרפרן 'והוא במקומו', כנראה משום שהופעתו כאן הייתה ברורה להם מאליה. אבל מכתבי יד ספורים המביאים את הפיוטים באופן מלא לגמרי, מתברר שרפרן זה אינו אלא אות לציבור לומר בעקבותיו את הפסוק 'ברוך כבוד ה' ממקומו', וכל טור מטורי הפיוט גורר אפוא אמירה של פסוק זה.¹⁵ גם פיוט ט' נועד אפוא לאפשר לציבור לחזור על הפסוק השני של הקדושה עוד שלוש פעמים (אחרי שכבר אמרוהו במקומו), והמעבר לפסוק השלישי מתבצע בנוסח הקבוע 'ממקומו יפן בעם המייחדים בכל יום ואומרים פעמיים'¹⁶ או בנוסח דומה.¹⁷

גם לפיוט ט'³ אצל ינאי תבנית ייחודית. פיוטים אלה נדירים, אך ממעט הפיוטים ששרדו מתברר שהם תמיד פיוטים סטרופיים מקיפים. לציון מיוחד ראויים כמה פיוטים הפותחים –

14 רבינוביץ, ינאי (לעיל הערה 10), א, עמ' 160–161, שוב על פי כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 S, דף 16. 'בְּבִחֲרֹתוֹ' – כמו 'בְּבִחֲרֹתוֹ'; 'בְּזִקְנָתוֹ' – לעת זקוניו, בְּזִקְנָתוֹ.

15 דוגמה להעתקה מלאה, הכוללת את החזרה המשולשת על הפסוק אחרי טורי הפיוט, ראה: פליישר, קדושת העמידה (לעיל הערה 9), עמ' 147 (343).

16 ראה: שם.

17 לנוסח זה ולמשמעותו ראה: שם, עמ' 144.

בעקבות מדרשים – בהכרזה על מניין מסוים, ושפרטי אותו מניין מוסברים בהרחבה בהמשכם, ובדרך כלל הוקדשה מחזרות אחת לכל פריט.¹⁸

רוב פיוטי ט³ של ינאי פותחים במשפט כותרת הרומז לתוכנם. הדבר בולט במיוחד בפיוטים הבנויים על מספרים, אך מצוי גם בפיוטים אחרים. עם סיום המחזרות האלף-ביתיות באים טורי מעבר חופשיים בהיקפים שונים, מטור קצר אחד ועד פסקה מקיפה. קטעים אלו חורגים מהתבנית הסטרופית של הפיוט, ולעתים הם נראים כפרוזה מחזרות.¹⁹

ב

היה המשך לתבניות פיוטי הקדושה של ינאי? כל ניסיון להשיב על שאלה זו נתקל בבעיה מתודולוגית: ברגע שתבנית מסוימת מזוהה כמאפיינת את פיוטי ינאי, נוהגים חוקרי הפיוט לייחס את כל הפיוטים הכתובים על פיה לינאי עצמו, ולו מספק. כך דרך משל יוחסו לינאי פיוטי ה כתובים בתבנית העשירייה, האופיינית לו;²⁰ אולם עתה ידוע לנו שפייטנים אחדים, קלסיים ובתר-קלסיים, חיקו את תבנית העשירייה של ינאי,²¹ ואכן בין הפיוטים המיוחסים לינאי מספק במהירות זולאי ניתן למצוא דרך משל עשירייה שכתב ר' פינחס הכהן.²²

פיוטי קדושה הכתובים בתבנית של ינאי קל עוד יותר לייחס לו: פיוטי הקדושה ניידים יחסית, ומעתיקים העבירו אותם בנקל מקדושתא אחת לחברתה, ולכן ייתכן למצוא פיוטי קדושה של ינאי (המופיעים בכתבי יד קדומים ומהימנים בסופי קדושתאותיו) גם בסוף קדושתאות זרות; מנגד כשאין עדות ברורה מן הסוג הזה, קיימת תמיד האפשרות שפייטנים אחרים חיקו את תבניתו של ינאי. אולם מדובר בפיוטים שאינם חתומים, והחוקרים המוצאים אותם נוטים לייחסם באופן אוטומטי לינאי משום התבנית האופיינית. מסיבה זו אם פייטן מאוחר חיקה את תבניתו של ינאי, יגרום החיקוי המוצלח לייחס את פיוטו לינאי עצמו. לעתים הרחיקו מהדירים לכת, ועל פי פיוטי קדושה הכתובים בתבנית האופיינית לינאי ייחסו לו גם את הסילוקים שלפניהם, אף כאשר

18 כך דרך משל פתח ינאי את פיוט ט³ לסדר 'ואיש או אשה כי יהיה בו נגע' (וי' יג 29) בהכרזה: 'אַרְבַּע מְלָכִיּוֹת נִדְּמוּ לְאַרְבַּעַת נִיגְעֵי דִּימְיוֹנֹת', ולאחר מכן פירט את ארבע המלכויות ודרש אותן כנגד ארבעה מיני מראות נגעים (רבינוביץ, ינאי [לעיל הערה 10], א, עמ' 396–398); בדומה, מנה ינאי בפיוטו לסדר 'ויקה קרח' (במ' טו 1) ארבעה שפתחו ב'אף' ואבדו ב'אף' (שם, ב, עמ' 64–65); ובפיוטו לסדר 'פינחס בן אלעזר' (במ' כה 10) הוא פירט את שנים עשר הנסים שנעשו לפינחס בשעה שהרג את זמרי (שם, עמ' 112–114).

19 עמד על כך ע' פליישר, 'עיונים באופיים הפרוודי של אחדים ממרכיבי הקדושתא', הספרות, ג (תשל"ב), עמ' 571.

20 על התבנית כ'אחד מסימני ינאי' עמד זולאי, מחקרי ינאי (לעיל הערה 8), עמ' רמב.

21 על עשיריות בקדושתאות של ר' פינחס הכהן ראה: ש' אליצור, פיוטי ר' פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 83–85; עשיריות של פייטנים נוספים מנויות שם, עמ' 34, הערה 50.

22 היא העשירייה ל'עשר תעשר' אמנם אם יתנו לך / משלך נתנו לך' (מ' זולאי, פיוטי ינאי, ברלין תחר"ץ, עמ' שפו; והשווה: אליצור, פינחס הכהן [שם], עמ' 312).

סילוקים אלה שונים במובהק מן המקובל בפיוטיו.²³ אנו נקלעים אפוא למעגל סגור, שאינו מאפשר לקבוע את מידת התפוצה של התבנית.²⁴

ימחיש את הבעיה דרך משל קטע מפיוט ט¹ שטרם נדפס, והמועתק בקרע קטן מתוך דף בכתובת ידו של עלי בן יחזקאל הכהן, הפרנס הירושלמי המפורסם בן המחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 133.5. לאחר הציון 'ק' ק' ק' (קדוש קדוש קדוש), ניתן לפענח במאמץ רב את הטורים הבאים:²⁵

קְדוֹשׁ <מְאִינְסַת <נְרָלָה יִזְכּוֹר <לְזָרַע קְדוֹשׁ

קְדוֹשׁ <שְׁמִירַת מִלָּה יִזְכּוֹר <לְזָרַע אֲמֶת

קְדוֹשׁ <מְצוֹת פְּרִיעָה יִזְכּוֹר <לְזָרַע בְּרוּכֵי יִי

ביאור: 1 זרע קודש: יש' 13. 2 זרע אמת: יר' ב' 21. 3 מצוות פריעה: השווה משנה שבת יט, ו. זרע ברוכי יי: יש' סה 23.

אחרי טורים אלה ניכרים שרידי המילים 'קְדוֹשׁ <מח־יָה' קְדוֹשׁ <מא־וּפְנָן', הבאות (בתוספת הצלעית 'קדוש מכרוב', שאיננה ניתנת לפענוח כאן) בסופי פיוטי ט¹ של ינאי. על פי התבנית אין כל ספק שלפנינו חלק מפיוט מסוג זה הכתוב בתבנית האופיינית לינאי. מסתבר שלפניו בא טור פתיחה שאיננו ניתן לשחזור, וטור נוסף המיוסד על קדושה משולשת, מעין 'קְדוֹשׁ מְזָרַע קְדוֹשׁ / קְדוֹשׁ מְזָרַע אֲמֶת / קְדוֹשׁ מְזָרַע בְּרוּכֵים'.²⁶

האם צריך בהכרח לייחס קטע זה לינאי? זו אכן התבנית האופיינית לו, אך שמא חיקה אותה בשלמות פייטן מאוחר? אין כל דרך להשיב על שאלה זו. הפיוט עוסק בברית מילה, ואם ננסה לחפש סדר תלת־שנתי שהוא מתאים לו, נגלה שלכל הסדרים האפשריים כבר יש בידינו פיוטי

23 רבינוביץ ייחס לינאי כמה סילוקים ארוכים ומקיפים, השונים לחלוטין מהסילוקים הקצרים האופייניים לו. כאלו הם הסילוקים לסדר 'בראשית' (בר' א' 1; רבינוביץ, ינאי [לעיל הערה 10], א, עמ' 83–89); לשבועות (שם, ב, עמ' 297–299); לשבת נחמו (שם, עמ' 327–334); ולשבת אנכי (שם, עמ' 341–342). בכל המקרים הללו מבוסס הייחוס רק על פיוטי קדושה אופייניים לינאי הסמוכים לסילוקים. הסילוק לשבת נחמו חתום 'יוחנן', והוא של ר' יוחנן הכהן. ראה: נ' ויסנשטרן, פיוטי יוחנן הכהן בירבי יהושע: מהדורה מדעית ומבוא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד, עמ' 82–83.

24 הנטייה לייחס לינאי כל פיוט קדושה בתבנית האופיינית לפיוטי הקדושה שלו גרמה לפליישר לקבוע ש'מנהגו של ינאי בעיבודה הפיוט של קדושת העמידה הוא יוצא דופן מכל וכל, ולא מצאנו פייטן שנהג כמוהו [...]. בתבנית הסטריאוטיפית של שני הקטעים הראשונים' (פליישר, עיונים באופיים הפרוודי [לעיל הערה 19], עמ' 572). ייתכן שפליישר צדק, אך יש לזכור שהעובדה ש'לא מצאנו פייטן שנהג כמוהו' סומכת על הייחוס האוטומטי של כל הפיוטים הכתובים בתבנית זו לינאי עצמו.

25 אותיות חלולות מציינות אותיות שקריאתן בכתב היד קשה, ושפענחון מסופק.

26 טור זה מופיע בפיוט הקדושה 'תשמח במעשיך' של ינאי לסדר 'אשה כי תוריע' (וי' יב' 1). ראה: רבינוביץ, ינאי (לעיל הערה 10), א, עמ' 391. הטור מתאים במדויק גם כאן. לחלופין אפשר לשחזר את החסר כאן: 'קְדוֹשׁ מְמֹאֲסֵי עֲרָלָה / קְדוֹשׁ מְשֻׁמְרֵי מִלָּה / קְדוֹשׁ מְנוֹצְרֵי פְּרִיעָה'.

קדושה של ינאי,²⁷ ובדרך כלל לא כתב ינאי קדושתאות כפולות לאותם סדרים עצמם. ייתכן כמובן שהקדושתא נכתבה לכבוד שבת שיש בה ברית מילה; אבל טרם מצאנו שינאי כתב קדושתאות לכבוד אירועים משפחתיים. כל הטענות הללו אין בהן כדי להפקיע את הפיוט מחזקתו של ינאי, אלא רק להראות כמה קשיים מעורר הייחוס האוטומטי של פיוט כזה לינאי. נקודה נוספת הראויה לתשומת לב היא הסלסול שנהג הפייטן בפיוט שלפנינו: בכל אחד מטוריו הוא שילב את מילות הקבע 'זכור לזרע'. מילות קבע מסוג זה אינן מסימני פיוטי ט² של ינאי. אבל גם בזה אין כדי לקבוע בבטחון שלא ינאי כתב את הטורים הללו: לעתים גיוון מעט ינאי את תבניות פיוטי הקדושה שלו והוסיף בהם סלסול כלשהו,²⁸ וכאשר התוכן מכוון זאת – באות בהם אפילו מילות קבע מקומיות.²⁹ גם הייחוד התבניתי אין בו אפוא כדי לסייע בשאלת ייחוס הפיוטים לינאי.

דוגמה שונה לבעייתיות שבייחוס פיוטי קדושה לינאי עולה מהקטעים הבאים, שכבר יוחסו לינאי ואף נדפסו בין פיוטיו. המדובר בפיוטי ט¹, ט² הכתובים בתבנית האופיינית לינאי במלואה. אביא אותם כאן תחילה על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 276.181b, בהשלמות מכתבי יד מקבילים,³⁰ ולאחר מכן אסביר את גלגוליהם ואת שאלת ייחוסם לינאי:

ט¹

בְּצִבְאוֹת מַחְנוֹת מְלָאִים כְּהָנִים לְיָיִם וְיִשְׂרָאֵלִים בְּנֵי מְלָכִים יְקִדִּישׁוּךָ מֶלֶךְ מְלָכֵי הַמְּלָכִים
קד-וש< קד-וש קדושה> יי צבאות מלוא כל הארץ כבודו

27 הסדר הראשון העולה על הדעת הוא 'ויהי אברם בן תשעים' (בר' יז 1), סדר שבו הקב"ה מצווה את אברהם על המילה. מן הקדושתא של ינאי לסדר זה הגיעו לידינו שרידים בלבד, אך אפשר למצוא בהם הקבלות ברורות לפיוט שלפנינו: פיוט ה' בקדושתא זו פותח 'אשרי מואסי ערלה / ובוחר מילה' (רבינוביץ, ינאי [שם], א, עמ' 153), ובסילוק שם נזכר 'ומילתו פרעתה' (שם, עמ' 154). אבל בסוף הסילוק מופיע פיוט ט¹ אחר, הרומז בסופו במפורש לגילו של אברהם המצוין בראש הסדר ('בן תשעים ותשע שמע לך ומל'). סדר אפשרי אחר הוא 'אשה כי תזריע' (וי' יב 1), שבו נאמר 'וביום השמיני ימול בשר ערלתו' (שם 3). אבל גם פיוטי הקדושה לסדר זה מצויים בידינו (רבינוביץ, ינאי [שם], א, עמ' 391), וכפי שצוין בהערה הקודמת טור אחד מתוכם מתאים במדויק לפיוטנו.

28 ראה דרך משל את פיוטי הקדושה של ינאי בעלי הטורים הכפולים לסדר 'הן קרבו ימיך למות' (דב' לא 14): ב' לפלר ומ' רנד, "'אתה אומר ועושה" – קדושתא לסדר הן קרבו ימיך למות לינאי, לשוננו, עב (תש"ע), עמ' 198–199.

29 כך למשל שוב בפיוט הקדושה לסדר 'אשה כי תזריע' (וי' יב 1) שנזכר לעיל בהערות 26, 27: המילה 'לזרע' מופיעה שם בכל טור בדיק במקום שבפיוטים שלפנינו באות המילים 'זכור לזרע'.

30 רבינוביץ הדפיס גם הוא את פיוט ט² ממקור זה. ראה: רבינוביץ, ינאי (לעיל הערה 10), א, עמ' 321. כתב היד ממחיש את דרך אמירת הקדושה כי הוא בין המקורות הבודדים המביאים את הענייה 'ברוך כבוד יי ממקומו' במלואה; אך המעתיק דילג שם על הטור האמצעי ('מקומו השמיים עשרת הדברים'). הטור הושלם כאן על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 275.76 (בתוספת 'ברוך כבוד יי ממקומו'). גם בפיוט ט¹ טעה המעתיק ובמקום להזכיר את הישראלים, כמתבקש, כתב: 'גלה מלכות ממלכת כהנים וגוי' (התוספת 'גוי' בהשפעת פסוק הסדר); כאן תוקן הפיוט והובא נוסח כ"י קיימברידג' הנוכח, וכמוהו כ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. f. 57 (נויבאואר וקאולי 2852/12), דף 82.

קְדוּשׁ מִמַּעַמֵּד כְּהֻנִּים / קְדוּשׁ מִמַּשְׁמֶר לְוִיִּים / קְדוּשׁ מִמַּצֵּב יִשְׂרָאֵלִים
 קְדוּשׁ > קְדוּשׁ > קְדוּשׁ > יי צבאות > מלא כל הארץ כבודו
 קְדוּשׁ יִחְזִיר דוֹכָן לְבִנֵּי כְהֻנִּים
 קְדוּשׁ > יַעֲמִיד שִׁירוֹת מְשֻׁמְרוֹת לְוִיִּים
 קְדוּשׁ > יִגְלֶה [מְלָכּוֹתוֹ לְמַמְלַכֶּת יִשְׂרָאֵלִים] 5
 קְדוּשׁ > קְדוּשׁ > קְדוּשׁ > יי צבאות > מלא כל הארץ כבודו
 קְדוּשׁ > מַחִיה / קְדוּשׁ > פֶּאֻפֶּן / קְדוּשׁ > מַכְרוֹב
 לעומת[ם] > כול יאמרו
 [ברוך כבוד יי ממקומו]

ט

מִמַּקְוֹמוֹ קִהַל לְסִינֵי עֲדַת טְהוֹרִים	וְהוּא בְּמִקְוֹמוֹ >
ברוך כבוד יי ממקומו	
[מִמַּקְוֹמוֹ הַשְּׁמִיעֶם עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרִים	וְהוּא בְּמִקְוֹמוֹ]
[ברוך כבוד יי ממקומו]	
מִמַּקְוֹ > מוֹ > הַנְּחִילֶם פְּקוּדֵים יִשְׂרָאֵלִים	וְהוּא בְּמִקְוֹמוֹ
ברוך כבוד יי ממקומו	

8

ביאור: 2 ממצב: כמו ממעמד (השווה: יהו' ד 9), הם הישראלים העומדים על הקרבנות (משנה, תענית ד, ב).
 3 דוכן: מקום עמידת הכהנים המברכים (ראה: קהלת רבה ג, ג ועוד; ובמקורות הארץ ישראלים הקדומים הדוכן מיוחס בדרך כלל ללוויים). 4 שירות ממשמרות: במקבילות 'שירה במשמרות'. 8 פקודים ישרים: על פי תה' יט 9.

למרות התבנית האופיינית ליניי, קשה לקבוע מי מחבר הפיוטים. במהדורת צבי מאיר רבינוביץ הם נדפסו כפיוטי קדושה לסדר 'אתם תהיו לי ממלכת כהנים' (שמ' יט 6), המתאר את ההכנות למעמד הר סיני. ואכן מעמד סיני נזכר בפיוט ט², אולם נראה שפיוטי הקדושה שלפנינו לא נועדו לסדר זה. הם התגלו, בשלמותם או בחלקם, בשבעה קטעי גניזה, ובכולם הם מופיעים אחרי סילוקים לחג השבועות: בשישה כתבי יד אחרי סילוק הפותח 'אתה הוא אדיר באדירים', ובשביעי באים לפנייהם שרידי סילוק אחר.³¹ אין לדעת מי חיבר את הסילוק 'אתה הוא אדיר'. סילוק זה מקיף יותר מהמקובל בפיוטי יניי, אבל מקיף פחות מסילוקים קליריים. בכל כתבי היד המביאים את פיוטי הקדושה בצד סילוק זה ואינם נקטעים לפני סופם, הרכב הקדושתא איננו אחיד: אחרי פיוטי הקדושה מועתקת בהם השלמת קרובה שאינה אלא חלק משבעתא קלירית לשבועות, המיוסדת על תה' סח 12 ('ה' יתן אמר המבשרות צבא רב'), והעומדת לפנינו מחטיבתה השלישית,

31 אחרי 'אתה הוא אדיר באדירים' באים הפיוטים בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 276.181b, שנוצר קודם, בשני כתבי היד שנוצרו בהערה הקודמת וכן בכ"י מוצרי, VIII 291; ובכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 235.85; T-S AS 120.53. בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 278.106 הם מועתקים אחרי שרידי פיוט אחר לשבועות.

הפותחת 'אומר עם אז כקשבו'. הופעת פיוטי הקדושה קבועה אפוא בהקשר של חג השבועות, אך תמיד בקדושתאות מורכבות שאינן עשויות עור אחד. לפיכך ייחוסם לינאי וקביעת ייעודם דורשים זהירות. ואכן זולאי, שפרסם לראשונה את פיוט ט²,³² היה זהיר: הוא הדגיש שהפיוט מיוחס לינאי רק על פי תבניתו, והתלבט אם הוא נועד לשבועות או לסדר 'ואתם תהיו לי' (שמ' יט 6). דווקא רבינוביץ, שהשתדל להימנע מלכלול במהדורתו פיוטים שייחוסם לינאי לא הוכח, החליט במקרה הזה שהתבנית המובהקת די בה כדי לייחס את פיוטי הקדושה הללו לינאי, ואף התעלם מעדות כתבי היד המלמדים שאלו פיוטים לשבועות, וקבע שאלו פיוטי קדושה לסדר 'ואתם תהיו לי'.³³

מצבם של הפיוטים הללו מלמד על כלל פיוטי הקדושה מן הדגם הזה שאינם באים בצמוד לקדושתאות של ינאי: ייתכן שינאי הוא שכתבם, ומעתיקים מאוחרים העבירו אותם לשמש בצד קדושתאות אחרות; אפשר שהם חלק ממחזור הקדושתאות שלו לסדרים, ושהופעתם בצד פיוטים לחגים גם היא פרי שימוש משני של מעתיקים; אבל ייתכן גם שכתבו אותם פייטנים אחרים, שחיקו את ינאי באופן מושלם. כל עוד מדובר בחיקוי מדויק של התבנית של ינאי, אין אפוא כל אפשרות לקבוע אם פיוטי הקדושה של ינאי שימשו כדגם לפייטנים מאוחרים יותר.

ג

מתברר שבניגוד לפיוטים שתבניתם זהה במדויק לזו של פיוטי ינאי, ואשר כאמור אין לדעת אם ינאי עצמו כתבם או פייטנים מאוחרים חיקו את תבניתו, ניתן לזהות את השפעת תבנית פיוטי הקדושה של ינאי בפיוטים שאינם מחקים אותה במדויק, אלא נכתבו בעקבותיה, אך בשינויים ובהרחבות. הפייטן שבעיזבונו מצויים פיוטי קדושה כאלה, אשר עד כה לא ניתנה עליהם הדעת, הוא – שלא במפתיע – מי שכבר בימי הביניים הוגדר כתלמידו של ינאי, ר' אלעזר בירבי קליר.³⁴ כבר לפני שנים רבות הסב עזרא פליישר את תשומת הלב לכמה פיוטי ט³ קליריים הכתובים בתבנית הדומה לפיוטי ט³ של ינאי,³⁵ אולם הם נדפסו מתוך כתב יד המביא אותם לעצמם, ללא פיוטי ט¹, ט² שלפניהם. אפשר היה אמנם להעלות על הדעת שגם בפיוטים אלה הלך הקלירי בעקבות ינאי, אך לא נמצאה לכך כל ראיה. עתה מתברר שאכן יש בעיזבונו של הקלירי פיוטי ט¹, ט² המושפעים עמוקות מפיוטי ינאי. יש להדגיש שפיוטים אלה הם היוצאים מן הכלל: כפי שצוין קודם, רוב פיוטי הקדושה הקליריים שבידינו הם פיוטים חד־חרוזיים, שאינם דומים כלל לאלו

32 מ' זולאי, 'נוספות לפיוטי ינאי', א' שייבר (עורך), מזכרת עמנואל: לכבוד אברהם חיים לעף, בודפשט תש"ז, עמ' 153.

33 רבינוביץ, ינאי (לעיל הערה 10), א, עמ' 321.

34 על כותרת בכתב ידו של ר' אפרים מבוגא המציינת את ר' אלעזר (הקלירי) כ'תלמידו' של ינאי ראה: זולאי, מחקרי ינאי (לעיל הערה 8), עמ' רטז.

35 ראה: פליישר, עיונים באופיים הפרוודי (לעיל הערה 19), עמ' 572–578.

שאצל ינאי. אבל לפחות בשתי קדושתאות קדומות שלו שרדו פיוטי קדושה ייחודיים, ורק הזיקה לפיוטי ינאי עשויה לספק הסבר לתבניתם.

סדרה אחת של פיוטי קדושה כאלה נדפסה לפני קרוב לעשרים שנה מעיזבוננו של שלום שפיגל,³⁶ אך תבניתה לא עוררה כל תשומת לב. פיוטים אלה מועתקים בסוף הסילוק של הקדושתא הקלירית לשבת ראש חודש 'אחד באחד גשו', בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10 H 7.1. פיוט הקדושה הראשון קרוב במיוחד לדגם של ינאי:

טו

כְּבוֹדוֹ חֹדֶשׁ בְּמִגְן וְשֵׁמֶשׁ
לְהִגֵּן זֹאת בְּרָא כְּשֵׁמֶשׁ
וּכְאוֹר בּוֹקֵר יְיָ רַחֲמֵי שֵׁמֶשׁ
וַיְהַלְלוּהוּ מִמְּזֶרֶחַ וּמִבּוֹא הַשֶּׁמֶשׁ
כִּי הוּא יְיָ צְבָאוֹת מְלֹא כָל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ

5

כְּבוֹדוֹ בְּשִׁמְרֵי שַׁבַּת קוֹדֶשׁ
כְּבוֹדוֹ בְּמַחְדְּשֵׁי אוֹתוֹת חוֹדֶשׁ
כְּבוֹדוֹ בְּמִשְׁתַּחֲוִי שַׁעַר קוֹדֶשׁ
מְלֹא כָל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ

כְּבוֹדוֹ שְׁמֵר בְּרִיתוֹת כְּרוֹתוֹת / לְשִׁמְרֵי שַׁבַּת קוֹדֶשׁ
כְּבוֹדוֹ חֲדָשׁ דְּתוֹת חֲרוֹתוֹת / לְמַחְדְּשֵׁי אוֹתוֹת קוֹדֶשׁ
כְּבוֹדוֹ קִדְּשׁ דְּלָתוֹת וְשַׁתּוֹת / לְמִשְׁתַּחֲוִי שַׁעַר קוֹדֶשׁ
[מְלֹא כָל הָאָרֶץ] כְּבוֹדוֹ

10

כְּבוֹדוֹ בְּמִרְבְּעֵי פָנִים / מִחֲיָהּ [וּכְרוֹב] בְּאוֹפָנִים
לְעוֹמֵתָם

ביאור: 1 במגן ושמש: על פי תה' פד 12. 2 זאת ברא כשמש: 'ברא' כמו 'ברה', והוא כינוי לישראל על שום שה' ש' 10. 3 וכאור [...] שמש: שמ"ב כג 4. 4 ויהללוהו [...] השמש: על פי תה' קיג 3. 7 במחדשי אותות חודש: בישראל, המקדשים את החודש על פי מראה הירח, שנאמר בו (ובשמש) 'והיו לאת' (בר' א 14). 8 במשתחוויו שער קודש: בישראל, שנשיאם עתיד להשתחוות דרך השער המזרחי של המקדש בשבתות ובראשי חודשים, על פי יח' 1-2 (הפטרת שבת ראש חודש של בני ארץ ישראל). 10 שמר [...] שבת: הקב"ה שמר לישראל, שומרי השבת, את בריתו הכרותה להם (השווה: שמ' לא 16). 11 דתות חרותות: את מצוות התורה, ו'חרותות' על שום 'מכתב אלהים' שהיה 'חרות על הלח' (שמ' לב 16). 12 דלתות: את שערי המקדש. ושתות: את יסודותיו. 14 במרובעי פנים: בחיות הקודש, שהיו בעלות ארבע פנים (על פי יח' א 10).

הקלירי גיוון והרחיב את התבנית ואף שינה את מילות הקבע, אולם הקשר לתבנית פיוט טו של

36 ראה: ש' שפיגל, אבות הפיוט, בעריכת מ"ח שמלצר, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 121–122.

ינאי ברור: המחרות הראשונה מרחיבה מאוד את משפט הפתיחה הקצר יחסית של ינאי, אך כמוהו היא מסתיימת ב'מלוא כל הארץ כבודו'. עם זאת היא גם פותחת במילה 'כבודו', הקושרת אותה בשרשור אל פסוק הקדושה שלפניה. פתיחה זו נדירה מאוד אצל ינאי: היא מופיעה רק בפיוט ט' שלו לפסח.³⁷ נראה אפוא שהקלירי בחר במילת השרשור ללא זיקה אל הדגם של ינאי, והוא אף העניק לה מקום מרכזי בקטעים הבאים.

המחרות השנייה בפיוט הקלירי מקבילה במדויק ליחידה השנייה בפיוט ט' של ינאי, וכמוה היא עומדת על שלושה טורים קצרים הנפתחים במילת קבע. השינוי הבולט הוא בבחירת מילת הקבע: במקום 'קדוש' באה כאן שוב המילה 'כבודו'. וכבודו של הקב"ה – בשלושת טורי המחרות – הוא בישראל: אחרי הפתיחה 'כבודו ב[...] באים שלושה כינויים לישראל, והם מכונים לעניין היום: הראשון על שם שמירת השבת, השני רומז לראש חודש, והשלישי מזווג את שניהם במקדש.³⁸

כמו ינאי העמיד הקלירי מחרות משולשת נוספת המרחיבה את האמור במחרות השנייה. גם את טוריה פותחת מילת הקבע 'כבודו' (שוב במקום 'קדוש'), חוזרים בה הכינויים לישראל המופיעים במחרות הקודמת, אך הם מוצבים כמושאים עקיפים בסופי הטורים, ולכל אחד מהם קודם תיאור של יחסו של הקב"ה – מן הזווית המיוחדת לכל כינוי – אל עם ישראל: שמירת בריתו בשבת, חידוש התורה כנגד ראש חודש, וקידוש שיערי המקדש ויסודותיו כנגד ההשתחויה מול השער המזרחי 'בשבתות ובחדשים'. במקום הטור הקבוע המסיים את פיוט ט' אצל ינאי, 'קדוש מחיה / קדוש מאופן / קדוש מכרוב', הציב הקלירי טור מחורז קצר, הפותח שוב ב'כבודו' במקום ב'קדוש', והמזכיר את החיה, הכרוב והאופנים, אך מילת 'כבודו' מופיעה בו רק פעם אחת: 'קב-דו' <במרוכזי פנים / מחייה [וכרוב] ואופנים'. נקודה נוספת שהקלירי הלך בה כאן בעקבות ינאי היא היעדר כל ארגון אקרוסטיכוני: כשם שבפיוט ט' (וכן ט') של ינאי אין אקרוסטיכון, כך בפיוט שלפנינו (ובפיוטים הדומים הנוספים שאביא בהמשך) אין כל סדר אקרוסטיכוני.

בנקודה מהותית אחת שונה הפיוט מפיוט ט' של ינאי. לאחר כל אחת ממחרות הפיוט הציב הקלירי לשון מסופו של פסוק הקדושה הראשון: 'י'י צבאו'ת מלוא כל הארץ כבודו' אחרי המחרות הראשונה,³⁹ ו'מלוא כל הארץ כבודו' אחרי שתי המחרות האחרות. שלא כפיוט ט' אצל ינאי, אין מדובר בפסוק השלם. קשה לקבוע איך לפרש את הממצא: אפשרות אחת, הנראית סבירה מאוד, היא שהקלירי כבר לא ביקש לחזור על פסוק הקדושה השלם פעם אחר פעם, אך

37 בפיוט 'כבודו סביבי כס כבוד' שנדפס אצל רבינוביץ, ינאי (לעיל הערה 10), ב, עמ' 261.

38 זיווג זה נעשה, כנראה במיאור הטור, באמצעות הפסוק הפותח את הפסוק היום ביה' מו 1–2. הפסוק זה נרמז גם במחרות הסיום המדומות שאחרי המשלש בקדושת הקלירית לשבת ראש חודש. ראה: שפיגל, אבות הפיוט (לעיל הערה 36), עמ' 103.

39 כתב היד קרוע בנקודה זו, וההשלמה היא על פי הפסוק. לכאורה אפשר היה להעלות על הדעת שהפסוק כולו הובא שם (ויש להשלים: 'ק'דוש <ק'דוש <ק'דוש <ק'דוש' וגו'), אך נראה שבכתב היד אין די מקום להשלמה זו. אישור להשלמה ללא 'קדוש קדוש קדוש' עולה גם מהפיוט הנוסף, המקביל לפיוט זה, שיובא בסמוך.

בעקבות הופעתו אצל ינאי חתם את יחידות הפיוט בהבאות מתוכו; ואפשרות אחרת היא שסיום המחרוזות בלשונות מתוך הפסוק אותה לציבור לחזור אחריהן על הפסוק כולו. שאלה זו תידון שוב בהמשך, לאור ממצאים חדשים נוספים.

גם את פיוט ט² הסמוך עיצב הקלירי בעקבות ינאי, אך בהרחבה גדולה. וזה לשון הפיוט על פי אותו מקור:

ט²

מִמְּקוֹמוֹ | יוֹפִיעַ עַל עַמּוֹ / מִשְׁתַּחֲוִי הַדּוֹמוֹ

מְרוֹמָמִים לְשִׁמּוֹ / בְּעוֹז תַּעֲצוֹמוֹ

בְּרוּךְ כְּבוֹד יְיָ מִמְּקוֹמוֹ

מִמְּקוֹמוֹ | אִם יִמְתַּח רִיב / יִרַח [ב...]

5 יֵאָחֹז יָד בְּרִיב / בְּשֶׁבֶת לְבַל יָרִיב / וַיְהִיל אֱלֹהֵי מְקוֹמוֹ

מִמְּקוֹמוֹ | מְאוֹרוֹת יְחוּדֶשׁ / מְשַׁעַר חֲדָשׁ

נִקְוָ[ב] שֵׁם מְחוּדֶשׁ / לְתַהֲשֵׁשׁ מְקוֹמוֹ

מִמְּקוֹמוֹ | יִנִּיחַ כֶּסֶם שְׁמֶשׁ / [לֹא] תִּתְבַּעַר כְּצֶאֱת הַשְּׁמֶשׁ

יִרְאוּהוּ עִם שְׁמֶשׁ / וַיִּמְצֹא יָד תְּבוֹאוֹת שְׁמֶשׁ

וְלֹא יָכֶם שְׁמֶשׁ / בְּצֶאֱתוֹ מְקוֹמוֹ

10

ביאור: 1 משתחווי הדומו: המשתחוויים להדום רגליו, הוא המקדש, על פי תה' צט 5, והפייטן שב ורומז לראש ההפטרה ביח' מז 1-2. 2 בעוז תעצומו: ללשון השווה: תה' סח 36. 4 אם ימתח ריב: אם יבוא לשפוט את ישראל (מלשון 'דין מתוח' או 'מידת הדין מתוחה' שבלשון חכמים), וראש החודש נתפס כאן כנראה כיום דין, משום היותו יום כפרה. ירח: ההמשך לקוי, וניתן לנקד גם 'ירח'. 5 יאחוז יד בריב: משמעו כאן: יחזיק את מידת הדין בידו, לבל תפגע בישראל; השווה: 'כשאין ישראל עושין רצונו כביכול גזרה יוצאה מלפניו [...] עשו תשובה מיד הוא מחזירה, שנ' "ותאחז במשפט ידי" (דב' לב 41) (מכילתא דר' ישמעאל, שירה ד [מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 130]). ולשון אחיות ידו של הקב"ה במשפט במשמע זה מופיע בפיוטים קליריים נוספים (ראה למשל: אליצור ורנד, פיוטי הקלירי לראש השנה [לעיל הערה 7], עמ' 265, טור 37, ועמ' 363 טור 17). בשבת לבל יריב: שלא להרשיע את ישראל בדין בשבת; השווה לאמור בקיקלר לראש השנה ושבת 'אוחדו תאומים' המיוחס לקלירי: 'כי אין שִׁפְט בְּשֶׁבֶת', ובסמוך שם: 'כי אין דין בְּשֶׁבֶת' (אליצור ורנד, פיוטי הקלירי לראש השנה [שם], ראש עמ' 443). ויהיל אור: יאיר אור, והלשון על פי איוב לא 26. 6 יחודש: כמו יחודשו, מדוחק החרוז. משער חדש: הוא השער המזרחי של המקדש; ולכינויו 'שער חדש' ולאור החמה הנשקף בו השווה: 'כמה יגעו נביאים הראשונים לעשות שער המזרחי שתהא החמה מצמצמת בו באחד בתקופת טבת ובאחד בתקופת תמוז. שבעה שמות נקראו לו [...] שער חריסית, שהוא מכוון כנגד זריחת החמה [...] שער חדש, ששם חידשו סופרים את ההלכה' (ירושלמי, עירובין ה' א, [כב ע"ג; טור 474, שורות 37-46]); והזכרת השער כאן שוב משום ההפטרה ביח' מז 1. 7 נקוּב[ב] שם מחודש: הלשון על פי יש' סב 2 (השם החדש שם הוא של עם ישראל). מקומו: הכוונה כאן כנראה למקדש. 8 יניח: לשון מנוחה. כס שמש: כיסאו של המשיח, על פי תה' פט 37. [לֹא] תִּתְבַּעַר כְּצֶאֱת הַשְּׁמֶשׁ: על פי שופ' ה 31, והוא כאן כינוי לישראל. 9 ויראוהו עם שמש: על פי תה' עב 5. וימגיד תבואות שמש: וימתיק את פירות הארץ, על פי דב' לג 14. 10 ולא יכם שמש: על פי יש' מט 10. בצאתו מקומו: כנראה: כשיצא ה' ממקומו לגאול את ישראל.

מִמֶּנּוּ קוֹמוֹ > יִקְשִׁיב עֲמוֹ / נִשְׁפָּה וְשָׁחַר מִיִּיחָדִים אֶת שְׁמוֹ

שמע ישראל > יי אלהינו יי אחד >

11 נשף ושחר: ערב ובוקר.

לפיוט זה זיקה ברורה לפיוטי ט² של ינאי, אך הוא מורחב בהרבה. הוא מתחיל, במקביל לפיוט ט¹, במחרוזת קצרה ומשורשרת הפותחת ב'ממקומו', ואחריה חוזר שוב פסוק הקדושה 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. ייתכן שמחרוזת זו אינה ייחודית לפיוטנו, ושהקלירי הציב אותה בראש פיוטי ט² נוספים, כפי שאראה בסמוך. ייחודו של היום מובלט בשלוש המחרוזות הבאות, העומדות כנגד שלושת הטורים הקצרים אצל ינאי הפותחים ב'ממקומו' – במקום כל טור הציב הקלירי מחרוזת שלמה. גם המחרוזות הללו פותחות במילה 'ממקומו'. את הרפרן 'והוא במקומו' שחתם את שלושת הטורים אצל ינאי, החליף הקלירי במילת הקבע 'מקומו'; היא חותמת כל אחת מהמחרוזות ויוצרת בה חריזה מעין אזורית, המאפיינת פיוטים קליריים רבים.⁴⁰ בניגוד לחוק הסימטריה השולט בפייטנות לדורותיה, מספר הטורים במחרוזות שלפנינו איננו קבוע: בראשונה כנראה חמישה טורים, בשנייה רק ארבעה, ובשלישית – שישה. ייתכן כמובן שהמעתיק השמיט או הוסיף חלק מהטורים, אך אפשר שהקלירי עצמו לא דייק כאן, והדבר מבליט עוד יותר את הזיקה לדגם של ינאי: הקלירי עשוי היה לראות בכל מחרוזת טור ארוך אחד, המחולק באקראי על ידי חרוזים פנימיים. גם את פיוט ט² חתם הקלירי במחרוזת מעבר דו-טורית, הפותחת שוב ב'ממקומו', והנחתמת בלשון מעבר לפסוק 'שמע ישראל', והיא מתארת את עם ישראל ש'נִשְׁפָּה וְשָׁחַר מִיִּיחָדִים אֶת שְׁמוֹ'.

בפיוט זה מופיע הפסוק 'ברוך כבוד ה' ממקומו' בשלמותו בסימומה של מחרוזת הפתיחה, אבל גם כאן אין לדעת אם מדובר בענייה של כל הציבור או בחתימת המחרוזת בלשון הפסוק כסיומת מקראית בלבד. גם חתימת המחרוזות שבהמשך במילת הקבע 'מקומו' עשויה להזמין את הענייה 'ברוך כבוד ה' ממקומו', אך אין לכך כל רמז בהעתיק הפיוט. שאלת החזרה על פסוק הקדושה אצל הקלירי, שהועלתה לגבי פיוט ט¹, תקפה אפוא גם לפיוט ט².

לאחר פיוט זה מופיע בכתב היד חלק מפיוט ט³, המושפע גם הוא מינאי: הוא פותח בהכרזה על מספר ('שישה דברים' וכו'; ראה להלן סעיף ד), ומפייט בהרחבה את הפריטים הכלולים בו. פיוטי ט³ קליריים נוספים מופיעים בכ"י אוקספורד, בודליאנה Heb. d. 41 (נויבאואר וקאולי 2714/9) בשולי הקדושתאות הקליריות לארבע הפרשיות,⁴¹ וכפי שצוין קודם, אין לצדם פיוטי קדושה

40 על חריזה זו אצל הקלירי ראה בהרחבה: ע' פליישר, 'מבנים סטרופיים מעין אזוריים בפיוט הקדום', הנ"ל, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, א, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, עמ' 119–196 (נדפס במקור: הספרות, ב [תש"ל], עמ' 194–240), והשווה: אליצור ורנד, פיוטי הקלירי לראש השנה (לעיל הערה 7), עמ' 82–83.

41 פתיחות הפיוטים הללו תובאנה להלן בסעיף ד. בכתב היד הם מועתקים ביד שונה מזו שהעתיקה את

נוספים. אבל לפחות בצד אחד מהם – הפיוט לפרשת החודש – אכן היו פיוטי ט¹, ט² המושפעים מפיוטי ני¹; ומסתבר אפוא שגם לקדושתאות האחרות לארבע הפרשיות צירף הקלירי פיוטי קדושה דומים. פיוטי הקדושה לפרשת החודש מועתקים בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 18 H 1.2, בסיום הסילוק של הקדושתא הקלירית 'אתיית עת דודים' לפרשת זו. פיוט ט¹ בנוי בעיקרון בדומה לפיוט לשבת ראש חודש, אך בחלקו הוא מורחב יותר, וזה לשונו:

ט¹

כְּבוֹדוֹ חִידֵשׁ כּוֹחַ לְגוֹי מוֹדֵשׁ / בְּחוֹדֵשׁ הַחֹדֶשׁ
בְּקֶרְבָּם לְהַתְקַדֵּשׁ / כְּאִזְ בְּרוֹם נִקְדֵּשׁ
יִצְבָּאוֹת מִלֹּא-כָּל הָאֲרֶץ-כְּבוֹדוֹ

כְּבוֹדוֹ בְּקֶרֶב חֲדָשִׁים מְחַדָּשִׁים
כְּבוֹדוֹ בְּנוֹעֵד שָׁמָּה מְקַדָּשִׁים 5
כְּבוֹדוֹ בְּסוֹד עֶרֶץ קְדוֹשִׁים
מִלֹּא כָּל הָאֲרֶץ-כְּבוֹדוֹ

כְּבוֹדוֹ חִיוּוֹה אֲמָרִים חֲדָשִׁים / בְּקֶרֶב מְתַחַדָּשִׁים
אֵיךְ יִהְיֶה לְחֹדֶשׁ חֲדָשִׁים

כְּבוֹדוֹ בְּיָאֵר עֵיבוּרֵי קִידוּשִׁים / בְּנוֹעֵד מְקוֹדָשִׁים 10
אֵיךְ יִהְיֶה מְתַחַדָּשִׁים / לְעֵבֶר בְּמִקְדָּשִׁים

ביאור: 1 לגוי מודש: לישראל, שהיו רמוסים ומשועבדים במצרים. בחודש החדש: בראש חודש ניסן (על פי שמ' יב 2). 2 בקרבם: בקרב ישראל, והשווה למשל: יש' יב 6. כאז ברום נקדש: כשם שמאז ימי עולם הקדישו המלאכים את שמו של הקב"ה בשמים ('ברום'). 4 חדשים מחדשים: ישראל, המקדשים את החודשים. 5 בועד: בבית הוועד, בית הדין המקדש את החודש. שמם מקדשים: ייתכן שצ"ל 'שמו מקדשים', אך אולי מוסב על גדולת שמם של חברי הסנהדרין (השווה לכינויים בטור 10: 'ועד מקודשים'). 6 בסוד ערץ קדושים: על פי תה' פט 8, ומשמעו: בחבורות המלאכים המעריצים את שמו. 8 חיווה אמרים חדשים: אמר דברים חדשים, והכוונה כנראה למצוות קידוש החודש שניתנה לישראל. מתחדשים: ישראל, שכביכול נעשו ברייה חדשה בצאתם ממצרים. 9 גשים: ניגשים. לחדש חדשים: לקבוע את זמן ראשי החודשים. 10 עיבורי קידושים: מתי לקדש את החודש בזמנו ומתי בעיבורו (ביום השלושים ואחד). בועד מקודשים: על ידי בית הוועד (ראה לעיל טור 5), הסנהדרין. 11 מתקדשים: מזדמנים. במקדשים: בקרב ישראל, המקדשים את החודשים, ובהתאם לטור 5 לעיל. אבל אפשר לנקד גם בְּמִקְדָּשִׁים, בלשכת הגזית הסמוכה למקדש, מקום מושב הסנהדרין (אם כי מותר לבית הדין לקדש את

הקדושתאות עצמן. על שני המעתיקים של כתב יד זה ראה: ש' אליצור, בתודה ושיר, ירושלים תשנ"א, עמ' 13–16; ע' גאולה, 'קדושתא לשבת חמישית' (לסדר "ראה ראיתי") לר' אלעזר הקלירי, גנוי קדם, ה (תשס"ט), עמ' 68–69. הפיוטים כולם נדפסו ממקור זה בידי פליישר, עיונים באופיים הפרוודי (לעיל הערה 19), עמ' 572–578.

כְּבוֹדוֹ | גִּלְהָ לְצֶאן קְדוֹשִׁים / בְּסוֹד קְדוֹשִׁים

אֵיךְ יְהוָה | מְקַדְּשִׁים / נַעֲרָץ בְּקְדוֹשִׁים

מְלֵא כָּל-הָאָרֶץ | כְּבוֹדוֹ

15 כְּבוֹדוֹ בְּמִרְבָּעֵי פָּנִים / מִחֵה וְכָרוֹב וְאֹפָנִים

לְעוֹמְתָם

החודש בכל מקום). 12 לצאן קדשים: לישראל, על פי יח' לו 38. 12–13 בסוד קדושים [...] נערץ בקדושים: על פי תה' פט 8, ושיעורו: גילה לצאן קדשים איך יקדישו בסוד קדושים (כלומר כמו בחבורת המלאכים) את הקב"ה הנערץ בקדושים (על ידי המלאכים).

הפיוט דומה מאוד במבנהו לפיוט ט' הקלירי לשבת ראש חודש, אך הוא רחב יותר. בראש שני הפיוטים עומדת מחרוזת מרובעת הפותחת ב'כבודו', והנחתמת במילות הפסוק 'יי צבאות מלא כל הארץ כבודו'. לאחר מכן באים בשני הפיוטים שלושה טורים הפותחים ב'כבודו', והחזורים זה בזה, ואחריהם סוף הפסוק – 'מלא כל הארץ כבודו'. אבל החלק השלישי של הפיוט מורחב כאן: במקום שלושת הטורים הכפולים שהרחיבו את היחידה שקדמה להם בפיוט לשבת ראש חודש, עומדות כאן שלושה מחרוזות מרובעות,⁴² אם כי הן קשורות זו בזו בחרוז משותף. כל אחת מהמחרוזות הללו פותחת גם היא ב'כבודו'. הטור השני בכל מחרוזת רומז, בהתאמה, לטור המקביל לו ביחידה הקודמת, אך שוב – בניגוד לפיוט לשבת ראש חודש – אין כאן ציטוט מדויק של לשון הטור, אלא תמצית שלו: 'בְּקָרֵב מְתַקְדְּשִׁים' כנגד 'בְּקָרֵב חֲדָשִׁים מְחַדְּשִׁים', 'בְּוֹעֵד מְקַדְּשִׁים' כנגד 'בְּוֹעֵד שְׁמֵם מְקַדְּשִׁים', ו'בְּסוֹד קְדוֹשִׁים' כנגד 'בְּסוֹד עֲרֵץ קְדוֹשִׁים'.⁴³ שכלול נוסף שהכניס הקלירי למחרוזות אלה הוא מילות הקבע 'אֵיךְ יְהוָה', הפותחות כל טור שלישי. פיוט זה נחתם כקודמו במחרוזת המעבר הדו־טורית 'כְּבוֹדוֹ בְּמִרְבָּעֵי פָּנִים / מִחֵה וְכָרוֹב וְאֹפָנִים'. המעתיק כנראה הכיר מחרוזת זו, שכן לא טרח להעתיקה והסתפק – אולי גם משום שהגיע לסוף העמוד – בציון מילותיה הראשונות.⁴⁴

פיוט ט'² מועתק בראש העמוד הבא בכתב היד, ומחמת קרע גדול בפינה העליונה השמאלית של העמוד רק ראשי מחרוזותיו בדינו. עם זאת ניכר שגם פיוט זה כתוב בדגם של מקבילו בקדושתא לשבת ראש חודש, ובתוספת שכלול:

42 מטעמי חיסכון נדפסו כאן כל שני טורים בשורה אחת.

43 הקלירי השלים בסוף המחרוזת את הויקה ליחידה הקודמת. הדבר גלוי במחרוזת הראשונה, הנחתמת במילים 'לְחַדֵּשׁ חֲדָשִׁים', ובמחרוזת השלישית, שסופה 'נַעֲרָץ בְּקְדוֹשִׁים'. אבל גם ב'מְקַדְּשִׁים' שבמחרוזת השנייה תואם את 'שְׁמֵם מְקַדְּשִׁים' שבטור השני ביחידה הקודמת.

44 בשוליים הוסיף המעתיק את הציון 'וגו'', ולצדו את הרמז לגשר הקבע: 'לְעוֹמְתָם'.

ט

מִשְׁתַּחֲוֶה הַדּוֹמוֹ / יִפְיַע עֲצָמוֹ / מִשְׁתַּחֲוֶה הַדּוֹמוֹ
מְרוֹמָמִים [לְשֹׁמוֹ] / [בְּעִזּוֹ תַעֲצוֹמוֹ]
[בְּרוּךְ כְּבוֹד יְיָ מִמְּקוֹמוֹ]

מִמְּקוֹמוֹ > הַנֶּחֱסֶה לַחֲוֶה / תִּבְנִית מַחֲוָה
אֵיךְ יִיחַנְנֶה / [...] ...]

5

מִמְּקוֹמוֹ > הוֹרָה לַחוֹשֵׁב / לְהִיֹּת מַחֲשֵׁב
אֵיךְ יִהְיֶה [...] / [...] ...]

מִמְּקוֹמוֹ > חֹדֶשׁ מִלֵּא / לְחַתֵּן מִלֵּה
אֵיךְ יַעֲשֶׂה [...] / [...] ...]

מִמְּקוֹמוֹ > מְקַשֵּׁב עֲמוֹ / [...] ...]

10

ביאור: 1–2 הטורים כמעט זהים לפיוט לשבת ראש חודש המובא לעיל, טורים 1–2, וההשלמות על פי המובא שם. משתחוה: כמו 'משתחווי', 4 תוראה [...] מחזה: הקב"ה הראה למשה ('לחווה') את דמות מראה הלבנה הראויה לקידוש; השווה: 'בשלושה דברים נתקשה משה, הראה לו הקדוש ברוך הוא כאילו באצבע [...] בלבנה, "החדש הזה לכם" (שם' יב 2) (פסיקתא דרב כהנא, החדש הזה יד [מהדורת מנדלבוים, עמ' 104]). 6 לחושב: למשה, שלמד את חשבון המולדות. 8 חודש מילא: מילא את ימי החודש ולימד איך לקדשו; ובתיבת 'חודש' ו'יו תלויה. לחתן מילה: למשה, שהיה 'חתן דמים למולת' (שם' ד 26). 9 יעט שו... לה: אולי: יעט שמלה, על שום 'עטה אור כשלמה' (תה' קד 2). כשר: כאשר ראה. 10 מקשיב עמו: נראה להשלים (על פי סוף הפיוט לשבת ראש חודש): 'נִשְׁפָּן וְשֹׁחַר מִיִּחְדִּים אֶת שְׁמוֹ'.

משרידי המחרוזות הראשונה כאן נראה שהיא זהה לזו שבפיוט לשבת ראש חודש, אך מסתבר שהנושא הדומה – קידוש החודש או ראש חודש – גרם לקלירי להעביר מחרוזות אחת מקדושתא אחת לחברתה, וקשה להניח שזו מחרוזות פתיחה קבועה שהוא עיצב לפיוטי ט'. מנגד מחרוזות הסיום הקצרה עשויה להיות מחרוזות מעבר קבועה לפסוק 'שמע ישראל', בדומה למחרוזות שבסוף פיוטי ט'.

תבניתו של הפיוט גופו קשה לשחזור משום הקרע הגדול בכתב היד, אך ברור שגם כאן עומדות שלוש מחרוזות הפותחות ב'ממקומו'. על פי המחרוזות השלישית, שלמרבה המזל סיומה נכתב בראש השורה שאחריה, נראה שהמחרוזות הסתיימו כאן, כמו בפיוט לשבת ראש חודש, במילה 'מקומו'. סלסול מה שהוסיף הקלירי לפיוט זה הוא מילת הקבע 'איך', שהיא המרכיב הראשון בצירוף הקבע 'איך יהו' שבפיוט ט'. רמז לעניינה בפסוק 'ברוך כבוד יי ממקומו' אחרי כל מחרוזות, או לפחות לפני מחרוזות המעבר, עולה מתוספת שרשם המעתיק מעל מחרוזות המעבר, בין השיטין: 'ב כ ממ', כלומר 'ב-רוך' כ-בוד יי ממקומו'. ציון זה מורה שלפחות המעתיק הבין שיש לחזור על פסוק הקדושה בנקודה זו.

מרחק גדול קיים בין הפיוט המפותח שלפנינו, על מילות הקבע הייחודיות שבו, לבין פיוטי ט² של ינאי, שאין בהם אלא שלושה טורים קצרים מלווים ברפרנים. עם זאת אין כל ספק שפיוטי הקדושה הקליריים שהובאו כאן מעידים על זיקה עזה לפיוטים המקבילים של ינאי ועל פיתוח התבנית שעיצב ינאי והרחבתה.

ד

עדיין לא נפתרה שאלת מעמדם של שני פסוקי הקדושה הראשונים בפיוטי ט¹, ט² הקליריים שהובאו בסעיף הקודם. כפי שצוין שם, בניגוד לינאי, שחזר על פסוקים אלה ארבע פעמים, אצל הקלירי אין הפסוקים משולבים בפיוטים בשלמותם, וקשה לקבוע אם הם נועדו להיאמר בשלמותם או שרק סופיהם שולבו בפיוטים באופן קישוטי. בהקשר זה יש לציין בהפתעה את המקום הבולט שהעניק הקלירי לפסוק הקדושה השלישי בפיוטי ט³ שלו המעוצבים בעקבות ינאי: בשעה שבפיוטי ט³ של ינאי אין כל רמז לחזרה על הפסוק 'שמע ישראל', וגם אם יש בראשם כותרת – זו מכוננת לנושא הייחודי של הפיוט ואין בה כל רמז לפסוק הקדושה, בכל פיוטי ט³ הקליריים המושפעים מינאי שהגיעו לידינו משולב הפסוק פעם שנייה; וכדרכו של הקלירי בפיוטי ט¹, ט² שהובאו קודם, גם בפיוטי ט³ הפסוק לא בא בשלמותו אלא רק סופו שולב בפיוט, ותמיד בסוף מחזרות הפתיחה שלו. בקדושתא לשבת ראש חודש נפתח פיוט ט³ במחזרות זו:⁴⁵

שֶׁשֶׁה דְּבָרִים בָּם נִתְאֲשָׁשָׁה
וּמִלֶּשֶׁה שִׁירִים אֶחָדָשָׁה
לְיִיחָד לְשִׁמְעָה וְלֹא בִּלְחִישָׁה
כִּי הוּא יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד

מחזרות דומה בתבניתה באה בקדושתא לשקלים, ולשונה, על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה. Heb. d. 41 (נויבאואור וקאולי 2714/9) דף א:33⁴⁶

45 המחזרות מובאת כאן על פי כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10 H 7.1. מחזרות זו נדפסה באופן משובש אצל: שפיגל, אבות הפיוט (לעיל הערה 36), עמ' 122. 'נִתְאֲשָׁשָׁה' הוא לשון חזק, והכוונה – על פי המשך הפיוט – לחידוש העולם וחזיון ב'שמים חדשים וארץ חדשה', 'ברית חדשה' ודומיהם. 'לְיִיחָד לְשִׁמְעָה' משמעו כנראה: לייחד את ה' ולקרוא שמע בקול רם, בניגוד ל'ולא בלחיש' (שבהמשך) (הערת מיכאל רנד); וייתכן שנרמזת כאן ההלכה כשיטת ר' יוסי ש'הקורא את שמע ולא השמיע לאזנו ... לא יצא' (משנה ברכות ב, ג).

46 הפיוט השלם נדפס על פי מקור זה אצל: פליישר, עיונים באופיים הפרוודי (לעיל הערה 19), עמ' 572, וראה שם את ביאור הטורים.

בְּנֵי צוֹרֶף עֲשֶׂרָה
נִסְפְּרוּ עֲשֶׂרָה
הַמֵּיצְטִרְפִּים לֵיחַד בְּעֲשֶׂרָה
יִי אֱלֹהֵינוּ יִי אֶחָד

ובדומה בקדושתא לזכור (שם, דף 443ב):⁴⁷

חֲמִשָּׁה הָעָמִיד
עֲמִלֵּק לְהַשְׁמִיד
מְדוֹר לְדוֹר הָעָמִיד
לְהַמְחֹת תָּמִיד
וַיִּדְעַ כִּי הוּא יִי אֱלֹהֵינוּ יִי אֶחָד

ובקדושתא לפרה (שם, סוף דף 448ב):⁴⁸

אֶיחָד חוֹק הַמֵּיּוֹחַד
בְּהוֹד דָּת לְהִיאָחַד
בְּךָ לְהִתְאַחַד
מִגּוֹי מֵיּוֹחַד
יִי אֱלֹהֵינוּ יִי אֶחָד

ובקדושתא לפרשת החודש, שפיוטי טי, ט² שבה נדונו קודם בהרחבה, נפתח פיוט במחרוזות מקיפה קצת יותר, אך זהה בתבניתה (שם, דף 53א):⁴⁹

אֶחָד יִיחַד חוֹדֶשׁ זֶה מֵיּוֹחַד
בְּנִסְיוֹ הָיִיתָ מְאוּחַד
בּוֹ חֲדָשׁוֹת לְאֶחָד
לְגוֹי מוֹפְתָח
מִתִּיחֲדִים לָבָם נִתְיַחַד
יִי אֱלֹהֵינוּ יִי אֶחָד

47 שם, עמ' 574; הנוסח כאן מתוקן על פי קריאה חוזרת של כתב היד. 'חמשה' הם חמשת הראשים הנמנים בהמשך הפיוט, ושעמלק עמד כנגדם. 'הצמיד' משמעו כנראה: נצמד אל ישראל ונלחם בהם. המילים 'כי הוא' בטור האחרון מושלמות מעל השורה.

48 שם, עמ' 575; במילה 'אֶיחָד' יו"ד תלויה.

49 שם, עמ' 576. הפיוט מועתק גם בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 18 H 1.2, אחרי פיוטי טי, ט², אך כתב היד קרוע מאוד. בטור השני כתוב בו 'לנסים' במקום 'בנסיו'. נוסח הטור השלישי הובא כאן על פיו כ"י קיימברידג'; בכ"י אוקספורד בא בו הנוסח התמוה 'בו חדשות מואחד לאחד', ונראה שתיבת 'מואחד', החסרה בכ"י קיימברידג', שגויה.

הממצא אפוא חד-משמעי, והגיוון היחיד בסיום הפיוטים הוא בין קטעים המביאים את לשון 'י' אלהינו יי אחד' כטור עצמאי (בפיוטים לשקלים, פרה והחודש) לבין אלו המציבים לפני לשון זה, בראש הטור, מילים נוספות (בפיוטים לשבת ראש חודש ולזכור).

האם כוונתו של הקלירי הייתה שבעקבות לשון זה יחזור הציבור פעם נוספת על הפסוק 'שמע ישראל' כולו? לכאורה כשם שבפיוטי טי, ט² שלו קשה לקבוע אם ציטוט סופי שני פסוקי הקדושה הראשונים רומז לענייה כזאת, כך אי אפשר לומר דבר בביטחון גם באשר לפסוק השלישי. אבל הבנת מנהגו של ינאי, שנמנע מחזרה על פסוק זה, אולי תספק קצה חוט לפתרון חידת פיוטי הקדושה הקליריים.

כפי שצוין כמה פעמים, על פי מנהגו של ינאי חזרו ארבע פעמים על כל אחד מהפסוקים 'קדוש קדוש קדוש' ו'ברוך כבוד ה' ממקומו'. אם כך מדוע נמנע ינאי מלשלב בפיוטי חזרה גם על 'שמע ישראל'? מסתבר שחזרה על פסוק זה נתפסה כפסולה מביחינה הלכתית, משום שכפל ההכרה 'ה' אחד' עלול להתפרש כסותר את ההצהרה על אחדות האל וכמכחון לכמה רשויות.⁵⁰ ואכן בכל שימוש ליטורגי בפסוק 'שמע ישראל' בהכרזות טקסיות הקפידו במרוצת הדורות לומר פסוק זה פעם אחת בלבד, בעוד על הכרזות אחרות ניתן לחזור שלוש ואפילו שבע פעמים.⁵¹ גם באמירת הקדושה אצל ינאי חזרו ארבע פעמים על הפסוקים הראשונים, אך הקפידו לומר 'שמע ישראל' רק פעם אחת.

האם ר' אלעזר בירבי קליר לא היה רגיש לנקודה זו, ואפשר לציבור לחזור פעמיים על הפסוק 'שמע ישראל'? כאמור אי אפשר לקבוע זאת בוודאות, אבל מכיוון שהפסוק איננו מצוין במפורש אחרי המחרוזת הראשונה של פיוטי הקדושה שלו, ורק סופו מופיע כחלק מאותה מחרוזת, ייתכן שגם הקלירי היה רגיש לחששות שבכפילת הפסוק וביקש לומר אותו פעם אחת בלבד, במקומו שלפני פיוט ט³. העובדה שהוא הקפיד לחתום את מחרוזת הפתיחה של פיוטי ט³ שלו בלשון מסיום הפסוק יש בה אולי כדי ללמד שגם החתימות הדומות בפיוטי טי, ט² שלו לא נועדו לאותת לציבור לומר את הפסוק כולו, ומעמדן קישוטי בלבד: הופעתן במקום זה נבעה מחיקוי תבניתו של ינאי בשעה שהמנהג הליטורגי לחזור שוב ושוב על פסוקי הקדושה לא היה קיים עוד. גם פיוטי הקדושה הקליריים החד-חרוזיים מעידים על אמירת כל אחד מפסוקי הקדושה פעם אחת בלבד.

* * *

50 השווה לפירוש התלמוד על משנת ברכות ה, ג: 'האומר מודים מודים משתקין אותו' – 'משום דמחזי כשתי רשויות' (בבלי, ברכות לג, ע"ב); ולהשוואתו של ר' זירא שם: 'כל האומר שמע שמע – כאומר מודים מודים דמי'; ובדומה בירושלמי מגילה ד, י (ע"ג; טור 773, שורה 19).

51 כך הוא למן הטקס החגיגי של הוצאת ספר התורה על פי מסכת סופרים יד, ה (מהדורת היגר, עמ' 257–258), שבו המפטיר אומר פעם אחת 'שמע ישראל' וגו', ושלוש פעמים 'אחד אלהינו גדול אדונינו' (בסיומים שונים), ועד הנוהג המקובל עד היום בקהילות רבות לחתום את התפילה במוצאי יום הכיפורים בטקס המלכה שבו נאמר הפסוק 'שמע ישראל' פעם אחת, ולצדו אומרים שלוש פעמים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' ושבע פעמים 'ה' הוא האלהים'.

נראה שיוקרתו הגדולה של ינאי והעובדה שצירף לכל קדושתאותיו לסדרים את פיוטי הקדושה הייחודיים, הביאה לשימור חלק ניכר מהם. מנגד פיוטי הקדושה הקליריים המפתחים את התבנית של ינאי כמעט לא שרדו. ככל שאפשר ללמוד ממעט החומר שבידינו, מסתבר שהקלירי עצמו צירף פיוטים מן הסוג הזה לקדושתאות ספורות בלבד. ייתכן גם שהתבנית הסבוכה של הפיוטים, אשר רק חשיפה מאומצת של זיקתה לדגם של ינאי מגלה את ההיגיון שבה, הייתה מוזהר בעיני המתפללים בדורות המאוחרים, ומשום כך הם נדחו. בין כך ובין כך הקטעים הבודדים שהובאו כאן מלמדים שזמן לא רב אחרי ימי ינאי ניסה גדול תלמידיו, ר' אלעזר בירבי קליר, לפתח את דגם פיוטי הקדושה שלו, אך ניסיון זה היה ככל הנראה חד־פעמי ולא היה לו המשך.

ההשפיעו פיוטי הקדושה של ינאי על פייטנים נוספים?

מאת

שולמית אליצור

ינאי עיצב תבנית ייחודית לפיוטי הקדושה, המעבירים מפסוק לפסוק בתוך הקדושה המפויטת. בפיוט הראשון שלוש יחידות: משפט פתיחה; שלושה טורים קצרים שכל אחד מהם נפתח ב'קדוש'; ועוד שלושה טורים ארוכים, המתאייחים לקודמיהם, ושגם כל אחד מהם נפתח ב'קדוש'. אחרי כל אחת משלוש היחידות חוזר בשלמותו הפסוק 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו', שכבר נאמר פעם אחת לפני הפיוט. הפיוט מכון אפוא לחזור על פסוק זה ארבע פעמים. גם הפיוט השני ייחודי: יש בו שלושה טורים, כל אחד מהם נפתח במילה 'ממקומו' ונחתם ברפרן הקצר 'והוא במקומו', ואחרי כל טור יש לחזור על פסוק הקדושה השני, 'ברוך כבוד ה' ממקומו', שכבר נאמר לפני הפיוט. השאלה העומדת לדיון במאמר זה היא אם היה לתבנית ייחודית זו המשך אצל פייטנים שפעלו אחרי ינאי. מתברר שיש בידינו פיוטי קדושה בתבנית זו המועתקים בצד קדושתאות שאינן של ינאי, ונהוג במחקר לייחס אותם באופן אוטומטי לינאי, בלי להתחשב באפשרות שאולי פייטנים מאוחרים חיקו את תבניתו. למעשה כל עוד החיקוי מושלם, אין דרך לדעת אם מחבר הפיוטים היה ינאי או פייטן אחר. אבל פייטן אחד ודאי חיקה את פיוטי הקדושה של ינאי – אף ששינה מעט את תבניתם, הוא שמר בבירור על זיקה לפיוטי ינאי. פייטן זה הוא ר' אלעזר בירבי קליר. במאמר מתפרסמים שני זוגות של פיוטי קדושה שלו הכתובים בתבנית ייחודית, ומנותחת זיקתה לתבניתו של ינאי. גם לפיוט הקדושה השלישי, המעביר לפסוק 'שמע ישראל', תבנית מיוחדת אצל ינאי, וגם תבנית זו חיקה הקלירי. מתוך דרך עבודתו בחיקוי התבנית של פיוט הקדושה השלישי מוצע ללמוד שבחקותו את תבניתם של שני פיוטי הקדושה הראשונים הוא לא ביקש לחזור על פסוקי הקדושה.

פרופ' שולמית אליצור, החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501
shulamit.elizur@mail.huji.ac.il

DID YANNAI'S *QEDUSHA-PIYYUTIM* INFLUENCE THOSE OF OTHER *PAYYETANIM*?

Shulamit Elizur

Yannai developed a special form for the *qedusha-piyyutim*, which serve as transitions between the biblical verses of the versified *qedusha*. The first *piyyut* contains three units: an opening sentence, three short lines, each of which opens with קדוש, and three additional, longer lines, which refer back to those that precede them, each of which also opens with קדוש. After each of these three units, the verse קדוש קדוש קדוש יי צבאות מלא כל הארץ כבודו, which was already recited once before the *piyyut*, is repeated in its entirety. The *piyyut* is therefore designed to repeat the verse four times. The second *piyyut* is also distinct: it consists of three lines, each of which opens with the word ממקומו and concludes with the short refrain ודורא במקומו. Once again, after every line, the second verse of the *qedusha*, ברוך כבוד יי ממקומו, which was already recited before the *piyyut*, is repeated. The third *qedusha-piyyut*, which terminates in the verse אני ה' אלהיכם, also has a distinctive form in Yannai's compositions.

The question discussed here is whether this unique structure persisted among *payyetanim* who composed after Yannai. It turns out that other *qedusha-piyyutim* are attested, which are composed in this structure but not copied within the context of *qedushta'ot* by Yannai. However, most scholars automatically attribute these *piyyutim* to Yannai, without considering the possibility that later *payyetanim* might have imitated his structure. So long as the imitation is perfect, there is no way of ascertaining whether such *piyyutim* were written by Yannai or by later *payyetanim*.

However, one *payyetan*, who definitely imitated the *qedusha-piyyutim* of Yannai, slightly altered their form in a manner that, while innovative, clearly preserves their relationship to the *piyyutim* of Yannai. This *payyetan* is Elazar be-rabbi Qillir. The present article offers an edition of two pairs of his *qedusha-piyyutim*, comparing their form to that of the *piyyutim* of Yannai. The Qilliri also imitated the third *qedusha-piyyut* of Yannai, and judging by his approach to it, he probably did not intend the verses of the *qedusha* to be repeated in his imitation of the first two *qedusha-piyyutim*.

תרביץ

רבעון למדעי היהדות

המערכת
שולמית אליצור
מנחם קיסטר
קטרינה ריגו
מזכיר המערכת
דניאל שפיצר

שנה פג • חוברת ג
ירושלים, ניסן–סיון תשע"ה